

Roberto Melville y Claudia Cirelli
LA CRISIS DEL AGUA .

TUKLAKAL BA'AX KU TASIK U XULUKA'AJTAL JA'

Ti' u sijnlail yo' kaab ti' bix u kuxtal yéetel u múul meeyaj wíinik

Roberto Melville (CIESAS)

Claudia Cirelli (El Colegio de San Luis)

[1] Tak tu káajbal 1900ake', in tuukulo'on yo'osal ja'e' jach chéen alab óolal. Tumeen u ilmajil ku meeta'al yo'osal ja'e' ka'ache' ku ye'esik ya'abkach sayab tu'ux ku síijil ja' beey xan ts'ono'oto'ob yéetel u níxil u beel ja' u ti'al u u téemtal u kuxtal wíinik. Ya'abkach máak ku bin káajal ti' nukúuch kaajo'ob u ti'al meeyajo'ob ti' nonoj meeyaj. U ts'anechil ja'e' yéeyel u yankunsa'al je' bix saaasile' ti' u nukúuch bak'sajil ja' kun meetbil ti' u níxil u beelil kun chulu'bil. Tulakal u tuukulile' tu yo'osal nonoh taak'in kun múuch ts'áabil meen jun taak' máako'ob yéetel jala'ach wíinko'ob'e' tulakal le wíinik ya'abtal uka'ajo'obo' ti' jóoya'tbil ken u meey u koolo'ob u ti'al u kaxtik u kuxtalo'ob. Ts'o'kole' ti' le tuukula', ya'abkach óolil ku ts'abal ti' tumeen ya'abkach sijsaj ku meeta'al u ti'al meeyaj. Ti' u ts'ookbal u *sigloil* XX e', ya'abkach máak ku li'isik u t'aan u ti'al u ts'aaj u na'at tulakal wíinik yo' kaab tumeen bejla'e' ma' beey uchilake' ya'abo'on tu ts'eel ja'. Le ja' yaan yo' kaabe' óoli' je' bixkili'e' ts'o'okole' to'one' ts'i' jach ya'abto'on, tso'ok u' máan 6 *milloneso'o'n* waay yo' kabe'. U tuukulil ka'ache' jach yaan u sayabil ja' leti' meet u tukla'ale' na'am u xuul. Bejla'e' táan in wiko'one' táan xu'uluj tumeen chéen táan u taal u k'astal ts'o'kole' ya'ab wíinik tu paach. Bejla'e' yaan síijasj ch'a'bil u bin chéen ba'axe' óoli' mina'an ya'abkach hets' óolal yo'olal ba'ax ken u taasej. Ts'o'ok u k'éexpajal u tuukul wíinik tuukul yéetel bix u meeyajta'al ja' tumeen wa úuchilak ku

tukla'al ya'abe' bejla'e' ku yila'ale' ma' beyi'i', ts'o'ok u k'éexpajal tak bix ts'ooxlil, ti' le k'iino'oba' ya'ab máak istikyaaaj bix u yaantal ja' ti'.

[2] Óoxp'el ba'ax in k'áat in we'eso'on tu yo'osal ba'ax ku yúuchul yéetel ja'. U yáaxile' taak in we'esko'one' ma' ojelta'an bix kun ts'o'kol máaki'i' tumeene' ya'ab bix u bin u k'exek yéetel nuuktal u kuxtal, u economia chen ba'axe' ma' beey u yúuchul yéetel ja'i'. U ka'p'ele', in k'aat in we'so'one' najmal in wiko'on ba'ax kun úuchul yéetel le túumben tuukulo'ob yo'osal ja'o' beeyxan yéetel tulakal bix kun túumben meeyajtbil ja' u ti'al túumben kuxtal. U ts'ook óoxp'ele' yaan u yila' yéetel jach ya'ab u jelapajl u mola'yil u ti'al u yúuchul u meyjulil ja' tumen ma' jeets' ojelta'an bix kun ts'o'okl ti'i' tumeen ya'abkach túumben tuukulo'ob tu yo'osal. Le meeyaj kin we'esko'on u ti'al in xak'alkaxan ojelto'on bix u ts'o'okol ti' ja'a' ku chiikbesik bix yaanik u múul meeyahjil túumben-síihshaj yéetel ajki kaab beey xan kuxtal, u meeyaj máak yéetel bix u múul mo'lay e leelo'oba'.

[3] Ba'ax jach najmal in we'esko'on yéetel le meeyaja' leti' u ma' jeets' óolil yo'osal bix kun meeyajtbil ja'. Ts'o'okole' wa a jach pakte' tu ts'eel u alab óolal máak úuchilak tumeen níib yaan míi cincuenta ja'abake' le ma' jets'ool yaan bejla'e' jach talam. Chen ba'axe' keex wa beey tu yool máak táaj ya'ab ja' yo' kaabe', le ja' kuxkinsiko'no' chéen lete' ch'ujuk ja' jets'etkbal ti' le ka'tu'uk' ts'úun xamanil yéetel u ts'uum nojolil yok'e kaaba', beeyxan le ja' chuulubnaja'an tu ts'o'ok u le lu'umo'; beeyxan yéetel ja' jets'ekbal tu táax kaab. Jach chéen jun chan p'iit u ja'il k'a'naab ku sa'ap'sa'al meen k'iin, wa ku pu'ulul meen iik' u ti'al ka' k'aaxak beey bat' wa cháak yo' lu'ume'. E leela' ch'áajal u ka'aj ka' páatak u chuulub tu ts'o'ok u lu'um. Beey túuno' jun jaats'e' ku yets'ta yáanal lu'um u yala'e' ku ka' níixil ich k'a' náab. Tak tu káajbal *siglo* XXe' beey

yu yóol máake' táaj ya'ab u níix pul ja' chéen beey u ts'o'okol ti'o'. Bejla'e' tu paachal u xu'ulule' tulakal le níix ja'o'oba' laj bak'pachta'an wa k'e'exa'an u beekanil tak tu'ux xuluka'a'j ja'. Yaan máaxo'ob u yaamo'ob k'axil kuxtale' yaan u ch'a'o'ob ka' su'tuk u beekal le níix pul ja'o'ob tu kúuchilo' le' meetike' ku pa'ko'ob le u bak'sanil le ja'o'. U ch'a'bal le ja' yaan tu ts'o'ok u lu'm meen wíinike' ku jo'olbesik u ch'a'abal ja' yo' kaab meen wíinik u ti'al u xuxtatel. Ts'o'okole' yaniko'on bejla'e' tulakal u meyjulil ku meeta'al u ti'al ka' patak in u ma'lob meyahta'al ka' yaanakto'on ja'e' ma' patal u ti'al ma' u xu'ululi'i'.

[4] Jejelas u chíikul nuumyaj ti' tulakal u tu'uk'il yo' kaab. Le núumyaajilo' jejelas u yich ku ye'esik. Yantuk'iine' beey ja'ja'ile', yantuk'iine' je' bix mosone'. Ti' u nukkulilo'ob tu'ux ku ts'aba ojeltbile' ku ye'sa'ale' jach chich u loobilo'ob. Tulakal lela' ku meetik ma' u jeets'el tuukul ti' ba'ax kun úuchul.

[5] Mix chéen yo'osal ba'axo'ob beey yaan xan ma' jets' óolala'a'. Yaan u jeel ba'xo'ob je' bix u mo'lay kuxtal wíinik, bix u meyjulil u ch'a'abal ja' meen wíinik yéetel bix u t'o'oxol beey xan bix u bin ye'kunsa'al yéetel sojol wa le e' ja' ku bin ichilo'. Mina'an xan jets' óolal yéetel ba'ax kun úuchul yéetel ja' tumeen ya'abkach xan túumben bix u yúuchul meeyaj na'aksik u tojol. Ts'o'okole' túu p'atal xane' chéen jun jaats máaxo'ob meeyajo'ob le ba'ax beeya'. Leti' meetik túune' ya'abkach túumben tuukulo'ob yo'osal bix k'a'beet u kananta'al ja'o'. Le túumben bix u kuxtal máak yéetel túumben a'almaj t'aanil bix k'a'beet u yúuchul meeyajo' ku nojochkiinsik xma' jets' óolal.

[6] Bejla' túuna' ma' jach sáasil u yila'al bix yaanik tulakal le túumben sijsajo'obo'. Jump'eel yaax meeyaj meeta'ab u ti'al u u téemtik u kuxtal wíinike' leti' u k'e'exel u beel u bekalil ja' u ti'al u joya'ta'al pak'al yéetel u ti'al meeyaj ti' wíinik u ti'al u xuxtatel tu

taanaj. Jun láak'e' leti' u na'aksa'al ja'o'. Tulakal le mejen wa nukuch bak'saj meeta'an chéen yéetel lu'um wa yéetel cemento meetik u jejelaspajal bix u yaantal yéetel bix u xu'ulul ja'. Tulakal le túumben síijsaj ti' *siglo* XXe' u ti'al u k'éexpajal yo' kab ts'o'ok u ya'abkunsik kúuchilil u ti'al u yúuchul pak'aal, ku meetik u jets'tal kaajo'ob tu'ux xuluka'a'j u kuxtal wíiniki'i', ku meetik u yaantal sáasilil u ti'al u yáantik máak ti' u meeyaj beeyxan ba'alche'o'ob. Bejla'e' layli' ya'abkach beej u bin u xíimbaltik máak u ti'al u meeyajtik tulakal ba'ax yaan tu ba'paach u ti'al u kuxtale' chen ba'xe' layli' jaaj xane' ts'o'ok in ch'iko'on na'at yo'osal bix u bin u ts'o'okol ti' tulakal le ba'alche'o'ob, pak'alo'ob, ba'xo'ob siijil waay yo' kaabe'. Bejla'e' tulakal u bak'sajil ja' ku meeta'ale' yaan u yáax chaktéeta'al tumeen jejelas jaats máako'ob u ti'al u yila'al wa ma'lob kun meeyaj yéetel tulakal ba'axo'ob siijil yo' kaab, wa ma'lob kun meeyaj u ti'al u kuxtal wíinik yéetel wa ma'lob kun meeyaj xan u ti'al ka' yanak ya'abkach síijsal.

[7] U jo'olol ch'e'en u ti'al ka' ku jo'olbejsik u ch'a'bal meeyajtbil le petroleo yaan tu taamil ts'o'ok u lu'umo'. Le túumben meeyajo'ob ku meeta'al u ti'al u luk'sa'al u ta'abil le ja' yéetel u yéensa'al u tojole' lela' je'ele waal u k'exik xan u kuxtal ya'abkach kaajo'ob xuluka'aj ja' ti'o'obe'. Chen ba'axe' yo'osal u tojole' ma' tulakal tu'ux kun béeytal u meeyajta'ali'i'. Wa tukulta'ak xan ba'ax kun úuchul yéetel tulakal le ba'ax siijil waay yo' kabe' wa bix ken u k'ex u múul kuxtal wíinike', ma' jach ojela'an ba'ax beej ken u bis'i'i'.

[8] Ba'ax u k'aat u jach jeets'ilto'ob *antropologos* yéetel *cientificose'* ma' chéen u k'aat u ye'so'ob buka'aj ja' yaan tu kaajal wíiniki'i' mix chéen u yil buka'ak le ja' yaan tu kaajal ku béeytal u ch'a'abal yéetel le meeyajo'oba'a. Ba'ax u k'aat u t'uut' beejte' leti' tulakal le meeyajo'ob, , wa le keetlan meeyaj, le keetlan taano'ob le mo'layo'ob yéetel u múul meeyajo'ob u ti'al ts'iko'ob k'ajóoltbil bix u tuukulo'ob, u túumben meeyajo'ob wa

túumben mo'layo'ob. U talamil u kuxtak jun jaats' wíinik tu tseel u jeelo'ob' le kéen máanak loobil je' bix mosno'ob wa chak ik'ilo'ob, k'iinilo'ob wa búul ja'ilo'obe' leeti' xan u túumbem kúuchil u meeyajo'ob. U jejelasil u múul meeyaj wíinik ti' mo'layo'ob yo' kabe' yéetel u t'aanil u yaantal núumyaajil, ba'te'il ichil wíinko'ob yo'osal u yaantal ja' ti' u kajalo'obe' u meeyajo'ob xan.

[9] U ka'p'eel ba'ax jach k'a'na'an u ya'la'al yo'osale' leti' tulakal le ba'ax ku yúuchul yéetel wíiniko' yéetel u kuxtal, bix u tuukul yéetel bix u ye'esik wa bix u yilik tukakal ba'ax ku máan tu kuxtal yéetel tu ba'paach. Je' tumeene' je' bix tin wa'lo'on saame', tu yáax jaatsil *siglo* XXa' tulakal u tuukul máak ka'ache', tuláakal le túumben síijsaj ku jo'sa'lo' ma'lob kun meeyaj ka' patak u jach téemtik u kuxtal tulakal wíinik. Suuka'ane' jun jaats wíinko'ob ku ya'la'al capitalistase' jela'an u tuukulo'ob ti' Comunistas chen ba'axe' u tuukulo'ob le túumben síijsaj u ti'al u yúuchul meeyajo' up'eli'. Le' meetike' tu ts'aubao'ob u tuklo'ob yéetel u meeto'ob nonoj meeyajo'ob, nukúuch bak'sajo'ob yéetel pak' u ti'al ka' páatak xan u yaantal tepalil, u ti'al u kananta'al ma' u bulul ja' yéetel u joya'ta'al pak'al. Estados Unidose' meeta'ab jump'eel nuxi' bak'saj u k'aba' *Hoover* tu jáal uk'um ja'il *Colorado* (Chak uk'um ja'), yéetel bajun meeta'an xan tu jaal uk'um ja'il *Tennessee*. *Union Sovieticae'* meeta'ab jump'eel meeyaj u k'aba' *Dneprostoi* u ti'al u ch'iijil síijsaj ti' u xipyajil u yúuchul meeyaj ich *socialistas*. Tu ts'o'okole' tu ka'tulilo'obe' tu múuch'uba'o'ob u ti'al u múul meeyaj yéetel u múul ka'ansiktubao'o'b bix u meeyaj u mo'olayo'ob. Tu jáal chi' uk'um ja'il *Niloe' Union Sovieticae'* tu ye'esaj tulakal le ku páajtal u meetik yéetel le ka' tu meeta juntúul nuxi' bak'saj u k'aba' *Aswán*. Waay Mexicoe' ti' u Mo'la'yil u ti'al u yaantal sáasile' (Comisión Federal de Electricidad) ti' u noh lu'umil Mexicoe' ts'áab áantajil ti' meen Jun (internacional) Noh Mo'lay ka' tu meetaj

le bak'sajil u k'aba' *Chicoasén*, juntúul u nojchil ichil lajun bak'saj waay yo' kaabe'. Te' tu'ux wa'kunsa'ab tulakal le meeyajo'oba' le ah ka'ansajo'ob *biologos*, u mo'layil u ts'a'akal Kajnalob (*Salud Pública*), *antropólogos* yéetel *sociologose'* u meeyajo'ob u ch'en xikintiko'ob ba'ax ku yúuchul yéetel le kajnáalo'ob te' tu'ux wa'kunsa'an le nukúuch meeyajo'oba' leti' meetik túune' tu yilo'obe' ma' tulakal le meeyaj ts'u ch'ik beej beey u yiko'ob le máaxo'ob meeto'o'.

[10] Le ka' ts'o'ok u maan u Ka'p'eel Noj Ba'te'il yo' kaabe' (*Segunda Guerra Mundial*) ya'abkach *agronomo*, yéetel *genetistaso'obe'* tu ts'aubao'ob meeyaj u ti'al u yaantal jum`p'e ixii'im séeb u ch'ijil, seeb u ya'abtal, ts'o'okole' beey ma' seeb u ch'eejli'i'; beyi' xan yéetel *trigo*, *papa*, *sorgo* yéetel u jeelo'ob. U ti'al u chukbesa'al le meeyajo' kaxta'ab ya'abkach lu'um u ti'al u béeytal u yúuchul pa'ak'al tu'ux jo'ol ch'e'eno'ob u ti'al y meeta'al u joya'il. Séeb úuch u ya'abtal bix u jóoya'ta'al le paak'alo' tumeen séeba'an u jo'olol le ch'e'eno'obo', séebchaj xan u k'ujsa'al u sásili ti' mejen kaajo'ob tumeene' ti' le nukúuch kaaj ch'ijiluka'ajo'obo' tu t'oxajtubao'ob u meyjulil ts'o'okole' ya'ab u ts'aba'al majan tak'in u ti'al. Chéen ba'axe' bejlae' tulakal le ba' beeyo' ts'o'ok u k'expajal tumeene' le kaajo'ob tu yóotaj u nojochkiins bix u xipyajil u meeyajo'obo' yéetel u majan tak'ino' ma' tu tuklo'ob bix ken u kananto'ob wa utskiinso'ob le ba'axo'ob u bilal jóoya'o' mix u ti'al u kananto'ob u tojol u yúuchul meeyaj. Le' meetik túune' tak ma' úuchaka'a' le Jun Noh (*internacional*) Mo'lay ku majan tak'ino'o' múu yáax ts'iko'ob tak'in majni wa múu ye'esa'al ti' o'obe' le kaaj ku k'atik u majanto'ob tak'ino' yaan túumben bix u yúychul meeyaj ti'o'ob. Jump'erele le ba'ax kin wa'ko'on k'a'beet u ti'al le ilmajil kin meetko'ona' lete' yaan u yila' yéetel tulakal bix yúuchul joya' p'a'at tu k'ab kolnaal. U k'éexpajal u tuukul tulakal le u poolilo'ob machik tak'ino' ya'ab ba'axo'ob tu k'exaj je' bix

ichil le nukúuch kaajo'ob ku múul meeyajo'ob xan ti' u meyjulil koole' yéetel xan ichil le kolnáalo'ob ma'tech u jupkubao'ob tu yorail u yila'al ba'ax kun meetbil ts'o'okole' tu k'exaj xan bix u yúuchul u meyjuli joya'.

[11] Je'ele' xan u béeytal in wa'ko'one' yaanchaj loobil le ka' chiikpaj tu ka'teen k'oja'nilo'ob ku tsa'ayal yéetel le ja' ku yu'uk'lo'. Tulakal u tuukulo'ob u nojchilo'ob u Mo'layil u Ti'al u Ts'a'kal Kajnalo'obe' (*Salud Pública*) u yeet meeyajo'ob le Jun Noj (*internacional*) M'olayo'obe' ts'o'ok u laj utskinsko'ob yo'kaab tumeen tulakal u tuukulo'obe' mina'an yayaj k'oja'nilo'ob je' bix úuchilake'. U xuluka'ajtal tak'ine' ti' wíinik yo' kaab yéetel tulakal u meeyaj le noj kaajo'obo' tu ye'esaj ts'a'aj u yich paktbil tu ts'ok lajun ja'abil *siglo* XX le ka' xíit le k'oja'anil u k'aaba' colera ich ya'abkach le kaajo'oba'. Leti' meet u peksubao'ob jala'ach wíiniko'obil le kaajo'obo' u ti'al ma' u ya'abtal le k'oja'anila'. Yo'osale' tu jáan majanto'ob tak'in u ti'al ka' patak u meeyaj kúuchilo'ob tu'ux ku meeta'al síijsajo'ob ti'al ts'akik le k'oja'anila'.

[12] Je' bix yaniko'ob bejla'e' ku béeytal u yila'ale' tumeen taan u bin u ya'abtal wíinik tu paach le ja' yaan waay yo' kaaba' bejla'túuna' ts'o'oku' k'éexpajal xan u tuukul wíiniko'ob tu yo'osal. Le' o'sake' yaan ya'abkach a'almaj t'aano'ob yo'osal bix u yúuchul noj meeyaj yéetel *Poder Legislativo*, u a'almajt'anil yo'osal u meyjulil, u meetik u t'aan tulakal u kajnalil yéetel bix u meeyaj, u tsikbalik yo'osal le túumben síijsaj yéetel bix u bilalo' yéetel bix u yeet yaantal wíinik yéetel tulakal ba'al síijsaj yo' kaab. Tulakale ba'axo'oba' leti' ku taasik u jelpajal u tuukul maak lek u bin u k'eexel u kuxtal.

[13] U yóoxp'eel ba'ax ink'aat in tsikbalto'on yo'osal bix u talamtal u xu'upul ja'e' leti' le yaan u yila' yéetel bix t'ooxlil u muuk' jala'achil u ti'al u chún'sa'al meeyajo'ob u ti'al ma' xuluka'ajtalo', u ma'lob t'ooxil lela' yéetel beeyxan u téemtal u yúuchul ba'te'il tu

yo'sal. Le máaxo'ob suka'an u ch'enxikinko'ob yéetel u tsolko'ob bix úuchik u síijil nonoj kaajo'ob ti' u tikin lu'umo'obil Asia yéetel le kaajo'ob lak'inilo'obe' tu ts'ao'ob u tuukulik a'alike' chéen jun tu'uxili' kun yaantaj u muuk' jala'achil. Yéetel le ba'ax beeya' chúunsa'ab u meyjulil u ti'al *desarrollo*. Le noj kaajo'ob *socialistas* wa keex *capitalistas* u k'aat u séeb nojochkiinso'ob u *economíao'obe'*, u k'aato'ob u jelbeso'ob bix yúuchul u meyjulil k'aax yéetel túumbel its'atilo'obe' k'a'beet u kaxko'ob juntúul t'a'aj bix u tuchul meeyaj. U ti'ale' tulakal u wíinkilil le kaajo'oba' k'a'beet u múul meeyajtko'ob t ulakal le ba'ax síijnal yo' kaaba' ka' patak u meeta'al beejo'ob, u nachkunsal túumben sáasil u ti'al u béeytal u ma'lob jo'sa'al k'axi ba'xo'ob u ti'al ka' patak u tuuchta'al u tojol ti' nukuch kaaj yéetel túumben its'atil. Tulakal le ba'ax beya' úuchla'aj ti' le kaajo'ob ch'ijiluka'ajo'obo' tu'ux yaan le jala'achil tu k'ab chéen wa jaytúul wíinik wa juntúuli' máak. Jun jaats'e' *socialistas* u la' jaats'e' leti le tu po'tubao'ob u ti'al jala'achil. Tak ma' úuchake' ila'abe' ma' jach ma'lob u meeyajil bix u bin u seb nukpajal le kaajo'ob tu'ux chéen juntúuli' u jala'achili'i'. Leti' meetke' yanchaj túumben bix u yúuchul meeyaj je' bix le máaxo'ob ku meetko'ob túumben mo'layo'ob u ti'al u múul meeyajo'ob, beeyxan máaxo'ob ku múuch'kuba'o'b múul meeyaj ti' le ku ya'la'al ONG ich kastlane' u k'aat u ya'ale' leti' le mo'layo'ob ma' ti' jala'achil u taali'i'. U jeel ba'ax tu meeto'ob u ti'al u ma'lob ch'ijil kaajo'obe' leti' u ya'abtal u meeyaj le ba'pach jala'achilo'obo', u yaantal túumbel u mo'layo'ob u k'ato'ob jala'achil yéetel u éet meeyaj le Jun Noh (internacional) Mo'layo'ob tu yo'osal bix u kuxtal yéetel ti' *politica*. Le' meetik túune' le kaajo'ob u p'atmo'ob u meyjilil yéetel u kananil le ja' tu k'ab le máaxo'ob ku meeyajo'ob ti' juridico yéetel ejecutivo' tu chúunaj u kaxko'ob túumben bix u ts'oxiktubao'ob u muuk' yéetel u meeyajil jala'chil. Le' beetke'e tulakal le a'almaj t'aan meeta'an u ti'al u ma'lob xíimbal le

jala'achilo'obo' páat ma' patalo'obtaki'i' chéen ba'axe' ma' ch'a'bak u p'eli' u t'aanil yo'osal u túumben a'almajt'aano'obil le ba'xo'ob beeya'a'. Ts'o'okole' yo'osale' je'ele u pajtal u ti'che'ta'al u patalil u kuxatal le máaxo'ob suukili' u ch'a'ko'ob ja' xma' ba'te'ilo'.

[14] Tu ts'eel u jeel nukúuch kaajo'obe' Mexicoe' oli' jach jela'an ti' u jeelo'ob oli' mina'an u jeel beeyo'. Jejelas u yo'kabil, u pak'alilo'ob yéetel u ba'alche'ilo'ob tumeen yaan tu'ux, xuluka'aj jai'i', jach tikin u lu'umi'lo'ob, mixtáan béeytal u yúuchul pak'ali'i' yaan xan tu'uxe' jach ja'ja'il, jach ma'lob u yúuchul pak'ali'i', waay Mexicoe' yaan *desierto* chéen tsek'el lu'um, yaan xan ka'anal k'aax u k'aba' *bosque* je' bix *Baja Californiae'* yéetel tu jáal chi' le uk'um ja'il *Grijalva* yéetel *Usumacinta* ti' *Tabasco*. Tak úuchilake' ti' le noh kaaja' ku múul kajtal ya'abkach yéetel jejelas ts'aam wíinik, jejela u bix kuxtalo'ob yéetel bix u meeyajo'ob je' bix le máaxo'ob chéen mol ich yéetel p'uuj u meeyajo'ob tu tseel le nukuch kaajo'ob tu'ux yaan nojojch jala'chilo'ob ilik u meeyaj ya'abkach jaats wíinko'ob ti' ich kaaj yéetel ti' k'aax yéetel kool. Tak uchilake' ya'abkach u téenele' ku k'eexpajal bix u yúuchul meeyaj yane' ma'lob u meeyaj yane' ma' jachi'i' tumeen tulakale' yaan u yila' yéetel bix y yo' kabil wa bix jeetslil u t'aanil bix u yúuchul meeyaj. Chen ba'axe' je' bixak u yúuchul meeyaje' ku na'atk'ajle' ja'e' meeyajtbil meen tulakal wíinik u bilal le' meetike' tulakal ba'ax yaan u tila' yéetel bix u meeyajta'ale' kaaj a'alik. Yo'osal lela' je'ele túun u béeytal u ya'la'a túune' yaan jump'ee u a'almaj t'aan kaajo'ob u ti'al u meeyajta'al ja' layli' jeets'lil keex wa yaan ku jelpajal u múul meeyaj yéetel u múuch' kuxtal wíinko'ob. Leti' meetke' le túumben tukuklo'ob yaan u ti'al bix kun meeyajtbil ja' meen wiinike' ku ts'ik ba'ax tukultbij tumeen yanal beej suka'an u bisik ti' je' bix suka'anili'e'.

[15] Tu chumukil *siglo* XXe' le ja' yaan waay ti' le kaaja' k'expaj bix u baxta'al u meyjulil ja' tumeen ts'aab u kanalil ja' ti' u mo'layil noj jala'achilo'ob, ba'ax ma' suka'an ti' chik'in kaabo'obi'. Le ka' ts'o'ok u maan u Ka'p'eel Noj Ba'te'il yo' kaabe' (*Segunda Guerra Mundial*) tulakal ba'ax yaan u yila' yéetel ja' yéetel bix u meyjulile' ti' u Mo'layil u Meeyajil Ja' (ich kastlane' Secretaría de Recursos Hidráulicos: SRH) chéen ba'axe' 1976ake' le u jala'achil túune' José López Portilloe' tu xu'ulsaj ti'e' ka' tu p'eli'kunsaj yéetel u jeel mo'layil tu'ux ku yila'al u meeyajil kool yéetel wakax. Wa ma' yo'osal uchik u ts'o'okol ti' u úuchuben jump'eli' mo'layil kanatik tulakal u meyjulil yaan u yila' yéetel ja'e' je'ele' u béeytal u tukla'ale' mixtáan u seeb ch'a'abal u tuukulil u ko'onlajal ja' chéen ti' jun táak'ili' máako'ob je' bix u yúuchul ti' ya'ab kaajo'ob yo' kaab. Ma' chúunuk u ma'lob ilta'aj tulakal ba'ax ku taasik úuchik u k'eexel bix úuchik u máan le meeyaj yaan tu k'ab juntúuli' mo'lay tak tu k'ab ya'abkach jujuntúuli' wa máax. Le máaxo'ob in meeyajo'on in jachch'enxikintiko'on bix kun ts'o'okol tulakal le ba'ax beya' taaj ya'abto'on meeyaji'i'.

[16] Chen ba'axe' u táakbal kajnáalilo'ob suka'anili' táakbalo'ob ti' u kanalil ja' keex wa ya'abkach ba'ax u k'aat u ya'alej wa tumeen ka ts'ikaba a jach paktej tumeene' ti' nukuch kuchilo'ob joya'e' jala'ch ilike', le mejen kuchilo'obo' chéen jujun táak' máako'ob ilik. Beey túuno' le mejen kúuchil pak'alo' óoli' je' bix wa tu juun ku meeyajo'obe'. U ti'al u bisa'al ja' tak ti' nukuch kaaje' ya'abkach ba'ax ts'o'ok u meeta'al u ti'al u meeyaj je' bix u meeyajta'al meen jun jaatsili' wíinko'ob, u meeyajta'al meen tu kaajil, wa u múul meeyaj le ka'tulo'oba'. Tu tseele' je'ele u paajtal u yila'ale' u meyjuli le ja' ts'o'ok u yeek'talo' chéen beey u cha'abal u meeyaj jo' bix u ya'la'ale' "Laissez Faire". Uchilake' u tukla'ale' le ja'a k'aastak u yila'al bejla'e' ba'ate'etbil meen le máaxo'ob ku bin u

tip'jo'lo'ob tumeen u yojelo'ob yaan u bilal ti' le meeyaj beya'. Ti' u yich u Mo'layil u Ti'al u Ts'a'akal Kajnaalo'obe' (Salud Pública) je'elel u béeytal in wiko'one' keex wa ts'o'ok u ya'abtal u meeyajil u ti'al u pajtal u ts'a'akal ya'abkach wíinike' ma' beey uuch yéetel tulakal le jach eek' ja' ku tsayik k'oja'anilo'obi'. Leti' meetike' tulakal le ba'axo'ob beya' k'a'beet u jach ila'an yéetel u múul meeyajta'al meen kajnalilo'ob, yéetel jala'acho'ob u ti'al ilbil ba'ax kun meetbil tu yo'osal.

[17] Jach k'a'beet in ts'ikinba in wilo'on tulakal le ba'ax ku taal yéetel tulakal ba'ax ku yúuchul yaan u yila' yéetel ja'e' tumeene' beeyo' je'ele u ya'abtal ba'ax meetbil yo'osale' tulakal le túumben meeyaj ti' *siglo* XXle' najmal ka' múul xíimbanal yéetel u múul meeyaj yéetel kajnalo'ob. U meeyaj u mo'layil políticae' keex wa jejelas ichilubao'obe' k'a'beet u yaantal jump'eli' tuukul u ti'al u bisko'ob yéetel u ma'lob ts'oxko'ob le ja'a'. Ti' u mo'layil xooke' u kananta'al ja'e' jump'eel ba'ax taaj k'ana'an u yila'al beey ti' *ingenierias* u tia' u meyjuli tak ti' *sociología, economía* yéetel *antropología*. U ch'enxiknil u ti'al u ma'lob meeyajta'al ja' ka' patak u kananta'ale' k'a'beet u bisa'al ya'abkach kuchilo'ob yéetel ti' tulakal máak, ti' je' tu'ux jela'an u k'iinile'je' bix tu'ux chéen k'iniluka'aje' wa tu'ux táaj ja'ja'il. K'atbeet u múul meeyajta'al túumben yéetel úuchben mayajo'ob. Le u ts'i'ta'al buka'aj ja' ku k'axal ti' jujultuul kaaje', u yaantal ja' tu p'iis le k'a'na'an ti' wíiniko', u puuts'ul yéetel u meeyajta'al k'aas le ja' ti' nukuch kaajo'obe', le ja' u ti'al paak'ale', tulakal le ja' u bilal u yaantal túumben saasililo' jump'eel u meeyaj u jala'achil keex wa bejla'e' u k'aat p'itkunsbil u meeyaj. *Legisladorese'* k'a'beet u ts'ik ti' kajnalilo'obe' jump'eel u a'almajt'aanil u ti'al ka' patak u jach ila'al bix u meeyaj mo'layo'ob jeets'lo'oboe' beey xan bix u kananta'al ja' meen jujuntúul kajnalo'ob tumeen táan u taal u xuluka'ajtal. Wa mixmáak le kajnalo'ob ku ts'ikubao'bo'o', wa mixtan u

ka'ansa'al wa u ch'enilta'al tulakal ba'ax yan u yila' yéetel ja'e'. Wa mixtan u ts'i'ta'al bix u meeyajta'al yéetel u ch'a'abal ja' ka' patak u ts'abal u a'almajt'aanile' ti' le túumben *sig'loa'* yaan u táaj yajtal u ts'o'okol ti' yéetel u xu'upul.

U k'ext'anta'anil ti' maya le noh ts'iiba' meetbilak meen

Pool Balam Lorena I.

juntúul Che'maxil ku t'aan maya

yetel ku xook ti' u Mo'layil Antropologia

ti' u Noh Nahilili Xookil u kaajil Yucatán

(Facultad de Antropología de la Universidad Autónoma de Yucatán)

lorenayuc@hotmail

Jach ya'abkach níib óolal ti'

ka' túul máaxxo'ob áantajna'ob yetel

u tsolt'aano'ob

x ajka'ansaj Hilaria Maas Collí

yéetel María Eliza Chavarrea Chim

ka'túul antropologas ku t'ano'ob ich maya

La traducción a lengua maya de este documento fue realizado por

Pool Balam Lorena I.

nacida en Chemax Yucatán

y que estudió en la Facultad de Ciencias Antropológicas

de la Universidad Autónoma de Yucatán.

lorenayuc@hotmail

Muchas gracias a quienes colaboraron

con sus observaciones

Mtra. Hilaria Maas Collí

y María Eliza Chavarrea Chim

ambas antropólogas hablantes de maya.